21

- Title – मुहूर्तचिन्तामणि
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language –
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author - श्री रामचन्द्र शुक्ल
- Remarks- अपूर्ण

पृथ्ववतारलीलामाह अन्वयं वंशमत्तीत्यन्वयात् वंशोच्छेदी अनपत्यो वेनः इत्यर्थः अब्रह्मत्वरूलवि
भुरवं तेने आदिकवये अकारः निषेधवाची आदो यस्य स आदिः स चासौ कविश्चेति तस्मै अक
वये मूर्खाय यस्मै इयं हंतुं सूरयो मनयो मुह्यंति कोपाविष्टचित्ता भवंति इतरत्तः पापात्मेत्यर्था
त् तस्माद्वेनात् आद्यस्य यतो यस्य परस्यार्थेष्वभ्यरात् इत्यतः सिद्धं पृथुनामकं जन्मासीत् यत्रय
स्मिन् पृथुमहाराजे अमेवा सर्वे सस्यमद्दत्तः क्रोधेन निरस्ता कुः गोरूपिणी पृथ्वी यस्मिं स्तद्य

जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आ
दिकवये मुह्यंति यत्सूरयः तेजो वारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिस
र्गोमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १२

था तथा तेजः पौरुषं कंसलिंग[illegible] सति धनुर्विद्याभिज्ञः धृतशरो योजिघांसति सति विनि
मयात् स्वरूपेण विपरीता गोरूपेत्यर्थः मह्यते भिद्यत इति मृत् भूर्देवी सा सह्यते ऽनयेति सदा
उपसत्त्या शरणापत्त्या हेतुना स्वेन तद्रूपवत्सेन कश्चीत तयाऽप्रवारिसस्यसंपादनार्थं वृत्ता न
नश्च त्रिसर्गः दोग्धा वत्सो दुग्धं चेति सर्वत्रयमाय आसीत् उद्दग्धव्यं संबोधने आमि
तिस्मरणे उरूपरं अंवासुदेवं तं धीमहि ॥ १२ ॥ ॥ ७

भ०टी० ८

प्रचेतोनगृहाद्विप्रसंगमात् अंतिपरं धीमहि इतरतस्तच्छ्रेषु कर्मस्वेवान्वयात् प्राप्तसम्बंधः यः प्रा
चीनबर्हिः ब्रह्महृद्दानारदेन हेतुना अर्थेषु पुरंजनोपाख्यानतात्पर्याभिधेयेषु अभिज्ञः सन्
आनिरस्तोत्पन्नकाकुः पृथ्वीयास्मिन्सद्यथा तथा आदेः परस्यार्कमुखं तच्छये विस्तारे मोदन्ते सुखे स्वरो
ऽभूत् तस्माद्विशेषः राज्ञः ये सूरयः पंडिताः प्रचेतसोऽभवन् यतो येभ्यः अस्य वृत्तोऽ
स्य जन्म प्रादुर्भावं प्राचत्रीति जन्मादी संहर्त्ता शिवश्च अमुह्यन् मोहाभावाय ज्ञानार्थं अंति

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिक
वये मुह्यन्ति यत्सूरयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १४

निकटे तेजः परं तत्त्वं परमं योमहत्तपश्च युक्तेः तेनेश्वाकाशायत्तज्ञैः प्रचेतोभिरिति शेषः मृत्
मृण्मयी भूः यथा विपालिता तथा धाम्ना जन्मना धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरिति वि
श्वः स्वेनात्मनापुत्रेण दक्षेण आत्मा वै पुत्रनामासीदित्युक्तेः निमीयत इति निमयः पूर्वसृष्टिना
लीनः त्रिसर्गः स्त्रीपुन्नपुंसकसृष्टिः आविरदिति स्वेदजसृष्टिं विना जरायुजादिसृष्टित्रयं प्रव
र्त्तितमिति वा दीपरिणयादिनेषु प्रसंगमाकरे हरूपः तथा यत्र परस्मिन् सद्विद्यमानं अमृषा

गृहे

दुर्गा ८

अप्रवतारादिना ब्रह्मांडपालनादिरूपं पंचमस्कंधचरितं संक्षिप्याह तं परं ब्रह्म धीमहि तेजांसि सूर्यग्रहाः अग्निन्यादिनक्षत्राणि सप्तर्ष्यादिज्योतिः शारीरा अतदुपलक्षितं ज्योतिश्चक्रं वारि जलमेषामस्तीति वारिणाः समुद्राः मृदः सप्तद्वीपमय भूभागाः तेजो वारिमृदः तासां सम्बंधि यथायाथार्थ्येन मय गतावितिधातोर्मयते गम्यते प्रमाणादिनेति मयः प्रमितः त्रिसर्गस्त्रैलोक्यं यत्र यस्मिन्नधिकरणे स्वे नाम्ना नारूयमाद्यवतारादिना धाम्ना प्रियव्रतादिराजवरमहिम्ना आविनिरस्तके सति अमृषा सत्यः प्रवर्त्तते एतावता भूगोलभगोल सप्तद्वीपसमुद्रादिवर्णनं सूचितं जन्मयोनसधि

जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यंति यं

सूरयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १५ ॥

तत्राद्यस्य कारणस्य स्वायंभुवस्यान्वयाद्वंशाद्ये सूरयः प्रियव्रतनाभिभरतगयादिनोऽभवन् ते सर्वे यतः यस्य परस्यानुग्रहादर्थेषु सप्तद्वीपैश्वर्यादिषु इतरतः यागाद्युपस्थापितस्वर्गादिभोगेषु मुह्यंति काकुः नेत्यर्थः भौमं दिव्यं चांतरिक्षमित्यादेः एतेन सूर्यपराभवादिकमलौकिकं चरितं सूचितं तत्र हेतुः यतः यस्य परस्य अभिज्ञः हृच्चित्तं ब्रह्म आतेने ततश्च य आदिकवये परम सुखविस्तारे स्वराट् भवति अच्युत इत्य[illegible]र्थः किं तस्य विषय सुखेविरित्यर्थः अनत उचितमस्य कामो मोह इति भावः सतो भक्तानामा निरस्तं कुहकं नरकपातादि

भं० चिं०
५

षष्ठेऽजामिलमोचनप्रसंगमाह तंपरं धीमहि यः जन्माघ इति निर्दिश्यमानोऽजामिलः वारो वारणं मैवं
पातकादिविधेयमिति निषेधः नामास्तीति शास्त्रात्पार्थमत्वर्थीयः न वारितोऽवारितः यः समुद्र
घ्यवेदोक्तमित्यादेः पापिनः नाम्नः इंगितेऽदंडयंतीति नेतयोक्तास्ते यायमप्रदत्तानो संबंधान्मुहिमो हेसत्या
यतो यस्य परस्य स्वरं कंठशब्दं ग्रस्तप्रकाशन इति स्वराट् उच्चारणीयमित्यर्थः ब्रह्मनाम दूप
नाम नामिनोरभेदात् महाप्रसादे गोविंदे नाम ब्रह्मणि वैसल वशेत्यादेः नाम्ना ब्रह्मत्वाभिधानात्
जन्माघस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यंति यत्सूर
यः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धी
महि १५
तेने प्रकाशयामास नारायणनाम्ना पुत्रमाजुहावेत्यर्थः यद्यस्मात्ताम ब्रह्म तस्मात्तत्वं
तिनि कटे ग्राह्ये वृषलीसंबंधात् पूर्वं कवये पंडिताया अजामिलाय तं मोचयितुं सूरयः धर्मे तत्त्व
ज्ञाः ते विनिमयो विष्णुपार्षदा आसन्नित्यर्थः यत्र येभ्यो हेतोः रितरतः इतरस्यां वृषल्यामन्वयात् सं
बंधात् अर्थेषु कामभोगादिष्वेवाभिज्ञानातीत्यभिज्ञः किंच तस्य अभिज्ञः जन्माघस्य ब्राह्मण
स्याऽजामिलस्य त्रिसर्गः त्रिगुणसृष्टिर्मृषा आसीन्मुक्त इत्यभावः स्वेन धाम्ना शरीरेण तेजसा आसी
त् सद्यः स्वरूपेण गृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनामित्यादेः पार्षदशरीरलाभाज्योनिमानासीदित्यर्थः
सतां भक्तानां आनिरस्तं कुहकं संसारदुःखं येन तं परं सत्यं हृदा धीमहीत्यन्वयः १५ ॥ ६ ॥

दुर्गा
५

विश्वरूपधामानारायणकवचादिप्रवर्त्तनप्रसंगमाह तंपरंधीमहि यत्रविश्वरूपे त्रिसर्गोऽत
स्मासनु विश्वरूपस्यत्रिशिरसस्त्रीणिभागनेत्तनुक्ते: त्रिरस्त्रयस्तुष्टिरमृषासत्य: अस्य अकारवा
च्यस्यलोपनृजः स्यात्त्वात रससेनइंद्रेण इतरत: असुरेभ्यो हेतोरवारिपौरोहित्येनवृत:
यद्यस्माद्विश्वरूपात् अजइंद्रस्वरं गुरुवचनम् दनीतिस्वराट् यतोयस्यसम्बंधिवृत्तना
रायणकवचं नारायणमयंवर्म्मेत्यादि: हयग्रीवब्रह्मविद्येत्यादिर्वृत्रसाद्ध्ययोगाच्च अया
तु धाप अनुकवचधारणानंतरं अर्थेषुपरोक्षरक्षोवलिहोमकरणादिषुआभिज्ञ: सइंद्र:
जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञ: स्वराट् तेनेवृत्रहदाय आदिकवये मुह्यन्तिय
त्सूरय: तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषा धाम्नास्वेनसदानिरस्तकु
हकं सत्यंपरंधीमहि १७ ॥
जन्माद्यस्य विश्वरूपस्य द्विजस्य मर्दनं तथा तेन यथा तेसूरय: शिल्पविद्यापंडिता विश्वक
र्मादय: बहुत्वात्खडेनापि देवा यन्त्वा घा मुह्यन्ति शोकावेशाद्विचित्ताभवन्ति अकार आदे
यस्य ककारस्य ततः आदितश्च तत्कं चेत्यादि कं अकमिति तत्तात्पर्यं आदिकस्य दुःखस्य
वयेविस्तारे वृत्रहत्याम ये पातकातित्राये विषयेन निमित्तं वा विनिमयो व्यत्यय अभूत्
स्त्रीभूजलद्रुमेषु विभागश्चाभूत् सत्यधाम्ना सर्वदा निरस्तकुहकं नमितत्यर्थ: १७ ॥ ७ ॥

मं०चिं० १०

इंद्रकारितं वृत्रवधादिप्रसंगमाह तं परं धीमहि यो वृत्रः आद्यस्य त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य मृत्युं मर्द्दनमनु
इंद्रकृतमारणानंतरं इतरतो जन्मास्यानभिज्ञादानेजन्मायात् कवये परतृणाञ्च क्रियते यद्यस्मै
वृत्राय सूरयः पंडिता अपि विनिमय इंद्राद्या मुह्यंति अहो दानव किमिद इत्यादिना विस्मयंते ब्रह्म
त्ति हृदा परमभक्तेन येन वृत्रेण घनीतिदः खंडकः स इंद्र आदिभक्षितः अद्भुतलोककर्मणि प्रत्य
यः यतो यस्य परस्य अभिज्ञः नारायणकवचवित् स्वेन धाम्ना महिम्ना वोपलक्षितः महापुरु

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकव
ये मुह्यंति यत्सूरयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धा
म्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १८ ॥

मरणादिनिमित्तं वारिवारणकारितेजः नाहं तदाददे
येत्याद्युक्तेः स्वराडिंद्रः तस्य वृत्रस्यार्थेषु मरणादिनिमित्तं वारिवारणकारितेजः नाहं तदाददे
स्वकुमित्याद्युक्तेः ब्रह्मतेजोमयवज्रं तेन प्राकारायत् वज्रहारेत्यर्थः तथा त्रिसर्गः चित्र
केतुविद्याधरहत्वा स्वजन्मत्रयवान् वृत्रश्च मृषा मिथ्या आसीत् मृत इत्यर्थः ततश्च त
स्य इंद्रस्याश्वमेधादिना आनिरस्तं कुहकं कपटं ब्रह्महत्यामयं येन तं सत्यमित्यर्थः ॥
१८ ॥ ॥

दुर्गा १०

मरुद्गणादनन्तरत्वेनाहिषसंगमाह निरस्तकुहकं आदिवृत्तं परं हृदा धीमहि अस्य इंद्रस्य यतोऽदि
त्या जन्माद्यासीत् तस्मादितरतोऽन्यस्मात् दित्याः अर्थेषु स्वनाशो रक्ष्यः कुंभस्य वनव्रतोनुष्ठानादिष्वभिज्ञः
स्वराडजः इंद्रः स्वेन धाम्ना तेजोमयेन वज्रेण यत्स्वच्छंदं निर्दिश्यमानानां मरुतां मृदां तेन मातृग
र्भे विदारितं प्रथमतः सप्तधा पुनरेकैकं सप्तधा भेदनं चकार तेषां रयः वेगः ये सुः सुः यस्य सय
सुः जन्मायं वेगिन इत्यर्थः पुनश्चयेऽनन्यमेदानंतरं कवयोऽभ्युपलोत्तित्याद्युक्तेः सर्वोपायवि

जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मु
ह्यन्ति यत्सूरयः तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन
सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि १९

देइंद्रायमाऽस्मौस्थिधीति इंद्रं निर्वर्त्तयितुं मुह्यंति तं सूचुः पात्यमानाइत्यर देः अनंत
नत्वयात् अमृतपानादिना मंगलमते मरुतः विनिमयो देवास्वासन् देवा स्त इत्यादेः एवं
यत्र परस्मिन्सति पालकत्तया विद्यमाने त्रिसर्गः त्रयाणां दितींद्र कश्यपानां विनिश्चयः अ
मृषासत्यश्चासीत् इंद्राधिकः पुत्रः स्यादिति दित्याः नैवं द्रहंतापुत्र इति कश्यपस्य मातृसेव
येवन मरिष्यामीति इंद्रस्य च निश्चयः स्ववारियदनुग्रहान्मृलीडं इत्यर्थः अवासुदेवं तं परामि
त्यादि १९ इति श्रीभगवल्लीलाचिंतामणौ षष्ठस्कंधार्थदिग्दर्शनम् ८ ॥ ७ ॥

म० चिं०
१

सन्नमेन सिंहावतारलीलामाह तंपरंधीमहि यःप्रह्लादः जन्मादि जन्मकालमारभ्यपञ्चस्यपरस्या

भिज्ञश्चासीत् आदेःपरस्यकवये राज्ञसबालकेभ्योपिपरगुणान्वर्णयते तस्मैइतिशेषः तमप

दिश्य अमृषा शत्रुपत्नाश्रयजातामर्षेण त्रयःसर्गायस्यसहिरिण्यकशिपुर्मदान्नानोपा

येर्मर्दनं तेने अनेनतत्र इतरतः जन्मस्थानेतरस्मात्स्तंभादपि यस्यपरस्यनृजन्मतदयं

स्वस्यः यस्यातिवेगाज्जन्मासीत् ब्रह्महृदातेनपरेणयतोयस्माहिरिण्यकशिपोरर्थेषुहृद

जन्माद्यस्ययतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने
ब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः तेजोवारिमृदां
यथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषा धाम्नास्वेनसदानिरस्त
कुहकंसत्यंपरंधीमहि ॥२०॥

दरविदारणादिनिमित्तंतथाधाम्नाशरीरेणतेजोऽवारिस्वीकारितम् तत्तेजसारवंककु

भोनरेजिरेइत्यादेः यथाविनिमयोब्रह्माद्याःपार्षदावामुह्यंति स्वेनात्मनाचसतांब्रह्मा

दीनांप्रह्लादस्यचत्रानिरस्तंकुहकंभयादिकंपोयेनतं सत्यंविधातेनिजभक्तसमाचितमि

त्यादेर्नृजिमृत्यवचनसत्यत्वप्रतिपादकंतंपरंधीमहि २० ॥ ॥

दुर्गा
११